

Jaargang 136 • Februari 2020 • nr 2913

De Oud-Katholiek

Tijdschrift voor De Oud-Katholieke Kerk van Nederland

BISSCHOP

Thema

- 3 Column**
Frans Bossink
- 4 Open-minded katholiek**
Interview met monseigneur
Joris Vercammen
Robert Frede en Marieke Ridder
- 8 Joris Pontifex**
Dirk Gudde
- 9 Bewogenheid voor katholiciteit**
Ds. Karin van den Broeke
- 10 Das Ganze im Blick - Oog voor het geheel**
Bisschop Mattias Ring
- 11 'Als er een God is, is hij een betrouwbare God'**
Rowan Williams
- 14 Gedachten over het bisschopsambt**
Mattijs Ploeger
- 18 Het Metropolitaan Kapittel op de bok**
Jan Kinneging
- 20 Haarlems kapittel?**
Erna Peijnenburg

En verder

- 22 Goed Bezig**
Zeeland
- 23 Colofon**

Foto omslag: aartsbisschop Joris Vercammen in het spoor van mysticus Dag Hammarskjöld in Zweeds Lapland. De EO documentaire De Pelgrim met Joris Vercammen is nog online te zien.

Afscheid Joris Vercammen, januari 2020

De bisschop vertrekt – en nu?

Nadat aartsbisschop Joris Vercammen in het najaar van 2019 liet weten dat hij op 11 januari 2020 zijn bisschoppelijke taken neer zou leggen, rezen bij velen binnen, maar ook buiten onze kerk meteen vragen: Waarom vertrekt hij? Waarom juist nu? En hoe gaat het nu verder? De redactie probeert met dit nummer enig licht in het duister te brengen. Naast uiteraard een groot afscheidsinterview proberen we het bisschopsambt op zichzelf nader te belichten. Ook kijken we samen met mensen die met de aartsbisschop samenwerkten naar de afgelopen jaren, verbreden we het thema richting het Haarlemse bisdom en de anglicaanse gemeenschap en keren we uiteindelijk terug naar het aartsbisdom, naar plekken waar men probeert goed bezig te zijn.

We hopen dat dit nummer antwoord geeft op vragen die ook de doorgewinterde oud-katholiek op een moment als dit heeft. Zo vaak wisselen bij ons bisschoppen gelukkig niet dat iedereen meteen alles paraat heeft over het ambt, de keuze en de wijding. De grootste vraag blijft echter ook voor ons nog open: Wie is zij/hij die de staf, die nu op het hoogaltaar in de Ste. Gertrudis ligt, weer op gaat pakken?

De redactie hoopt de wachttijd op een zinvolle wijze in te vullen.

SCOOP

De telescoop heeft in mijn jonge jaren een paar maal op mijn verlanglijstje gestaan. Maar hij paste waarschijnlijk niet door de schoorsteen. Ik moest het doen met mijn krantenknipsels over de Apolloruimtevluchten en een abonnement op de 'Kijk'. De vraag waar het heelal eindigt en of achter de sterren misschien de hemel begint, bleef voor mij een onbeantwoord mysterie.

In diezelfde tijd leerde ik ook de horoscoop kennen. Onzin natuurlijk, zo nuchter was ik al snel. Maar als ik er één zie, maakt die nog steeds nieuwsgierig naar dat tipje van de sluier die over de toekomst hangt. Nieuwsgierig naar een illusie dus, maar ja, leven met de onberekenbare grillen van het lot is nu eenmaal lastig. Zeker in deze tijden waarin 'eigen regie' het hoogste goed lijkt te zijn.

Op mijn twaalfde kreeg ik een microscoop, voor de speurtocht naar het allerkleinste. Ik keek naar wat er wriemelde in een druppel slootwater en naar de nerven in de vleugel van een dode vlieg. Fascinerend, die kleuren, die beweging. En toch pakte het me niet echt. Toen ik een paar jaar later de bioscoop ontdekte, viel ik voor de hartstocht en het avontuur – of tenminste de fantasie daarover – en voor het altijd maar voortdrijvende verlangen...

Nu veertig jaar later maakte ik kennis met de endoscoop. Ik had wat klachten, maar ik verwachtte geen ernstige uitkomst (dat bleek terecht te zijn) en daardoor was ik meer benieuwd dan gespannen. Op een beeldscherm kon ik meekijken in de eigen innerlijke spelonken. En ja, het mag raar

klinken, maar ik voelde me ineens verwant met het weekdier in de diepzee en met de druipsteengrot. Psalm 139 zong in me: 'Toen ik in het verborgene gemaakt werd, kunstig geweven in de schoot van de aarde, was mijn wezen voor u geen geheim.'

Inmiddels wachten we op de 'episcopus', op een nieuwe bisschop. 'Opzichter' betekent dat woord letterlijk, maar daar hoop ik toch niet op. Wel op iemand met 'zicht op' – oog voor – wat mensen vandaag in hun gelovig verlangen beweegt. Iemand die naar binnen kijkt en zich verwondert. Iemand die naar buiten kijkt en verbindt. Iemand die naar boven kijkt en het mysterie vertaalt naar een evangelisch visioen dat waar wil worden hier en nu.

Frans Bossink

Interview met monseigneur Joris Vercammen

Aartsbisschop Joris Vercammen spreekt ons in december in zijn werkkamer in het bisschoppelijk bureau, tussen de maquettes van de nieuwe inrichting van de kapel van Alticollense in Amersfoort. Achter hem staat de bisschopsstoel, die in Praag speciaal voor hem gemaakt is ter gelegenheid van de wijding van de Tsjechische bisschop. Na 11 januari moet hij er een goede plek voor vinden, want dan begint een nieuwe fase van bezig zijn met spiritualiteit en geloof in deze tijd. Hoe kijkt de bisschop van Utrecht en de voorzitter van de Unie van Utrecht en de Internationale Bisschoppenconferentie terug op zijn bijna twintigjarige ambtstermijn?

Robert Frede (pastoor van Haarlem) en **Marieke Ridder** (priester van het aartsbisdom)

Open-minded katholiek

Wat verwachtte u van het bisschopsambt en wat is daarvan geworden?

“Mensen verwachten inspiratie voor hun leven en een kerk die hen in hun leven vooruithelpt. Van een bisschop mogen mensen verwachten dat hij of zij hen tracht te inspireren. Zo heb ik het geprobeerd te doen. Heb ik altijd geboden waar mensen op zaten te wachten? Mensen verwachten niet altijd wat het evangelie verwacht of wat goed voor hen is. Een pastoraal probleem is dat mensen naar de kerk kijken om geborgenheid en zekerheid te

vinden in hun leven. Daar is op zich niets mis mee, maar die behoefte kan op gespannen voet staan met het evangelie en met wat geloven is. Leven is een avontuur en geloof is ook een avontuur! Pastoraal gezien geeft dat spanning. Ik wil mensen op hun gemak stellen; wil dat zij zich goed voelen in de kerk. Tegelijkertijd moet je zeggen: geloven gaat over Abraham. ‘Ga weg uit dit land en naar het land dat ik u tonen zal.’ Ik geloof er heel sterk in dat het goed voor ons is om dat nieuwe land te ontdekken. Maar er zijn kerkleden die naar de

kerk kijken om het land waarin zij wonen bevestigd te zien. Terwijl je naar het land moet gaan, waar jij meer mens bent.”

Misschien denkt die bekommerde ziel: dat vind ik juist hier...

“Men mag zich bij ons veilig en geborgen voelen, ik wil mensen niet voortdurend opjutten en zeggen: ‘Vooruit, vooruit!’, want dat heeft geen zin. Maar het kan een valse veiligheid zijn omdat die de volledige menswording in de weg zit. Wat we

Joris Vercammen bij zijn wijding op 11 maart 2000

moeten willen is elkaar steunen in het managen van onze angsten. Waar we tegen elkaar zeggen: ‘Zullen we samen, hand in hand optrekken naar de tafel van de eucharistie?’ Daar ervaren we dat we geen angst hoeven te hebben. Kerkzijn is niet zozeer de antwoorden hebben, maar geloven dat de Geest met ons op weg is. Het is een vorm van geborgenheid, maar niet als een verzekeringspolis. Niet: ‘Het gaat wel goed met mij en nu ben ik van alle vragen af.’ Want dan mis je je eigen hart, je eigen levenskracht. Je ziet bij gelovigen vaak dat de levenskracht lamgelegd wordt, terwijl daarin zich de Geest bevindt. Dan leggen we eigenlijk de Geest lam.”

Hoe doen we dit in onze huidige Oud-Katholieke Kerk?

“Ik heb ervaren dat we grote mogelijkheden hebben om samen op te trekken. Ik ga niet zeggen dat wij vrijzinnig en liberaal zijn, maar wij zijn wel open. We hebben een open geest. Wij zijn open-minded oud-katholiek! Er hoeven bij ons geen taboes te zijn. Wij kunnen met elkaar spreken zonder elkaar te veroordelen, en samen op stap gaan. Dat heeft mij altijd aangesproken in de Oud-Katholieke Kerk en dat beleef ik nog. Ik heb

gesproken en geschreven over euthanasie. Ik zei niet: ‘Dit mag wel en dit mag niet’, maar wel: ‘Laat ons deze genuanceerde werkelijkheid maar verwelkomen.’ Men reageerde daarop met respect en positief, overigens ook buiten onze kerk.”

Heeft u ook wel eens meegemaakt dat samen optrekken niet werkte?

Na een moment van stilte: “Het werkt niet waar gezegd wordt: ‘Dit is echt oud-katholiek en dat is niet echt oud-katholiek’. Zulke uitspraken slaan alles dicht. Iemand, of een bepaalde groep denkt: dit zijn de kaders, wij bepalen de grenzen. Ik wil niet zeggen dat er geen grenzen zijn. Maar de kunst is om met elkaar in die traditie te gaan staan zonder deze te willen imiteren. En dat je probeert de dynamiek die daarin aantreft te pakken te krijgen en vanuit die dynamiek te zeggen: ‘Nu doen we het zo. Dit leidt ons ertoe ons hiertoe zo te verhouden’. Dan krijg je een grote kracht.”

Wat was voor u de afgelopen twintig jaar een hoogtepunt?

“Ik heb altijd geprobeerd vanuit deze visie en geraaktheid bisschop te zijn. Dat heb ik met hart en

Jubileum 2012, met echtgenote Hilde Witters en pr. Samuel Dogan (Syrisch-orthodox).

ziel gedaan. Ik ervaar weerklank, omdat ik merk dat er behoefte is aan mensen die zich laten raken en zo willen voorgaan en samen willen optrekken. Natuurlijk moeten er besluiten en initiatieven genomen worden, maar dit is steeds mijn lijn geweest.”

En het tegenovergestelde? Waar hebt u het zwaarst aan getild?

Zichtbaar geraakt: “Vanuit die bewogenheid, dat geraakt zijn, was het misbruikdossier verschrikkelijk. Ik heb met slachtoffers gesproken. Dat hakt erin. Als overgekomen zou zijn dat ik niet aan de kant van de slachtoffers zou hebben gestaan, dan raakt mij dat tot op dit moment. En het overlijden van dierbare collega’s, zoals bisschop Bert Wirix en pastoor Remco Robinson, raakt mij ook nog altijd erg. Mijn wapenspreuk is: ‘Opdat zij leven hebben in overvloed’. Dat is zo in tegenspraak daarmee. Kerk zijn heeft pas zin als het wonder van de verrijzenis gebeurt. Als het wonder van het tot leven komen gebeurt. Daar doen we het toch voor? Het gaat me daarom aan het hart dat in de brede opinie het in de kerk gaat om ‘moeten en niet mogen’. Dat staat ver af van mijn bron. Ik wil een pastor zijn die zegt: ‘Hoe is het nou met jou, en hoe is onze Lieve Heer eigenlijk met jou bezig? Vertel eens?’ Daarna kan ik ook iets over mij vertellen. Zo groeit er iets en komen we tot leven. Kerk moet altijd iets zijn van: ‘Lazarus, kom naar buiten!’”

Jubileum 2012

Zijn er ook zaken waar u achteraf van denkt: met de wetenschap van nu zou ik het anders aangepakt hebben?

“Natuurlijk zijn er dingen die ik nu anders aan zou pakken. Ik heb mijn verantwoordelijkheid genomen voor het misbruikdossier. Ik zou dingen nu anders doen dan toen. Ook ten aanzien van de reorganisatie van de kerk, die nog doorgang moet vinden, kan ik me afvragen of ik met een andere opstelling verder zou zijn gekomen in de discussie. Ik heb het echter naar beste vermogen gedaan.”

Een human interest vraag: hoe was het voor uw vrouw en kinderen dat hun vader bisschop was?

“Mijn ambt heeft impact en toch zijn wij erin geslaagd ervoor te zorgen dat het gezin zijn eigen leven kon hebben. Ze hebben wel eens gezegd,

dat ik een vierde kind had: de kerk...” Lachend: “Een kind dat de meeste aandacht kreeg. Na mijn episcopaat wil ik mij heel graag op de spiritualiteit toeleggen door te schrijven of te spreken. Ik wil blijven voorgaan en zal ook retraites blijven begeleiden.”

U ziet in de voorgestelde organisatiestructuur een mogelijke bedreiging voor het bisschopsambt. Wat is in uw visie essentieel voor het bisschopsambt en welk risico lopen we?

“Dat ligt me heel na aan het hart. Ik denk dat we behoefte hebben aan geestelijke leiders en dat die ruimte nodig hebben. We hebben geen behoefte aan potentaten en chefs en bazen! Maar we moeten ruimte geven aan de eigen stem van iemand die zich door de kerk geroepen weet

en van wie men inspiratie verwacht. Natuurlijk overlegt een bisschop met zoveel mogelijk anderen en verwelkomt hij of zij wat van anderen komt. Dat getuigt van een synodale houding. Maar een bisschop moet voor alles een teken van eenheid zijn. Hoe verschillend we onderling ook zijn, als de bisschop verschijnt, weten wij: wij horen bij elkaar. Ik wil niet alleen bisschop zijn van progressieven, of van conservatieven. Nee, het bisschopsambt is een teken van eenheid; we zijn toevertrouwd aan elkaar. Dat betekent veel meer dan bestuurlijke besluiten aan elkaar knopen en zorgen dat de organisatie functioneert. Het heeft te maken met inspiratie: daar klopt het hart. Op het moment dat de bisschop het uitvoerend orgaan wordt van het landelijke bestuur, heb je hem of haar compleet gebonden.

Je kunt de bevoegdheden van de bisschop best definiëren. Maar zeg er dan bij: de intentie van de bisschop moet zijn allen samen te brengen. Dat kan soms op gespannen voet staan met structuren. Als een basisgroep tegen mij zou zeggen: wij willen een statie zijn, en de regels zeggen mij: zij voldoen niet aan de voorwaarden om een statie te worden – dan heb ik als bisschop een bepaalde verantwoordelijkheid. Dan is het bestuurlijke wat mij betreft ondergeschikt aan het pastorale. Maar dat betekent niet dat ik daarvan geen verantwoording zou moeten afleggen. Niet alles is te regelen. Calculeer die ruimte in en geef die aan iemand in wie je vertrouwen hebt. Die dat waard is.”

U bent bisschop van Utrecht, en voorzitter van de Unie van Utrecht. Veel energie en denkkraft gaat in het internationale gebeuren zitten. Hoe kijkt u daarop terug?

“Ik heb steeds gezegd: Ik heb twee banen. Voor zo’n zeventig procent ben ik diocesaanbisschop in Nederland, voor dertig procent heb ik een internationale baan. Het is belangrijk dat de oud-katholieke bisdommen met elkaar samenwerken en elkaar inspireren. We moeten samen dat openminded

Foto behorend bij dubbelinterview met de bisschoppen van Utrecht en Haarlem, De Oud-Katholiek nr. 2890, april 2016.

katholicisme gestalte geven in onze verschillende contexten. Verder mogen we vanuit een gezond zelfbewustzijn, niet vanuit betweterij, zeggen: dit open-minded katholiek zijn, is belangrijk voor het geheel. Dat wil ik inbrengen in het geheel van de wereldkerk waarin wij thuishoren. Wij zijn een bijdrage aan de wereldkerk, in het perspectief van de eenheid van de christenen die eens gerealiseerd zal worden. Onze internationale bijdrage inspireert ook parochies. Wij zijn van betekenis, in onze eigen stad, onze eigen regio en in de wereld. Het mooiste wat ik altijd kon voelen, als ik ergens bezig was in het buitenland, was: ‘Hier staan mijn mensen achter! Ik sta hier niet alleen!’ Sommigen zullen zeggen dat dit te romantisch is, dat er mensen zijn die er niets mee hebben. Dat weet ik wel. Maar ik voel mij op het scharnier staan van mijn bisdom en de wereldkerk. Hier horen wij thuis, en jullie staan allemaal achter mij. Als ik gevoeld zou hebben: ze willen niet dat ik daar sta, zou ik er niet gestaan hebben.”

Afscheid 2020

Is er niet een tendens in de parochie: Laten we het vooral plaatselijk maar redden?

“Dat is een spiraal naar beneden, een weg ten dode! Het omgekeerde merk je als een parochie een Filipijnse bisschop ontvangt. Dan zegt men: ‘Daar hebben wij iets mee! Die Filipijnse gelovigen behoren niet tot onze club maar zijn wel hetzelfde’. Dan zeggen ze: ‘Zullen we niet een Filipijnse student steunen?’ Ik vind het erg als mijn internationale werk overgekomen zou zijn als: ‘Hij moest zo nodig. Hij vindt zichzelf belangrijk.’ Het is belangrijk dat een bisschop dit doet. Niet omdat wij zo belangrijk zijn, maar omdat we van betekenis zijn.”

U vindt het ook belangrijk dat we voor de Nederlandse cultuur en samenleving van betekenis zijn. Bent u daar tevreden over?

“Ik stel parochies vaak de vraag: waarom zou deze stad of streek nou op oud-katholieken zitten te wachten? Parochies denken daarover na en vinden er een antwoord op. Als ik het citypastoraat neem in Rotterdam. Ik gaf een avond over missionair kerkzijn en trof daar dertig mensen, allemaal de laatste twintig jaar toetgetreden. Niet door mij,

blijven er af en toe mensen hangen, en nu zitten ze tien jaar later met negentig mensen in de kerk, van allerlei achtergrond. Daarmee verandert de parochie. Hier en daar is de manier van vieren aangepast, omdat het anders niet aansprak. Die ontwikkelingen verwelkom ik. Dan moet je niet met een boek in de hand zeggen: ‘Dat klopt niet met de regels.’ Juist daarom kan het interessant zijn om het te doen. Je moet niet over een nacht ijs gaan, niet met modes meegaan maar fundamentele vragen stellen: ‘Wat is liturgie eigenlijk? Waarom doen we dat nu zo? Waarom hebben ze dat driehonderd jaar geleden, en in de middeleeuwen en in de oude kerk zo gedaan, en wat leer ik daaruit?’ Je moet ook niet inzetten op: ‘Ik moet veel volk hebben’. Dat denkt men soms van mij, maar dat is niet waar. Ik zet in op inhoud en heb veel vertrouwen in onszelf. Je ziet dat het aanspreekt. In ons bisdom zijn in een tijdspanne van dertig jaar de meeste parochies nieuwe parochies geworden. Dat getuigt van de waardering voor onze traditie en voor onze manier van kerkzijn. Dat al deze mensen gekomen zijn en nog blijven komen, is een grote verantwoordelijkheid. Ik ben er trots op, namens ons allemaal.” ■

Foto links: Afscheid 2020. Mgr. Harald Rein (Zwitserland) geeft wandelstokken cadeau.

Foto rechts: Afscheid 2020. Mgr. Dirk Jan Schoon (Haarlem) en mgr. Matthias Ring (Duitsland) voorafgaand aan de viering.

Aartsbisschop Vercammen als bruggenbouwer in de oecumene

Joris Pontifex

Dirk Gudde,
voorzitter Raad van Kerken 2015-2019

In bijna tweehonderd berichten op de website van de Raad van Kerken in Nederland figureert aartsbisschop Joris Vercammen. Het getuigt van de grote rol die hij speelt in de Raad van Kerken in Nederland. In de Nederlandse oecumene heeft hij vaak de positie van verbinder en bruggenbouwer. Dat komt op vele manieren tot uiting: in wat hij zegt, in hoe hij het zegt, in hoe hij mensen bij elkaar brengt en in hoe hij gesprekken leidt

In de afgelopen decennia is de verbondenheid tussen de kerken van de Unie van Utrecht, kerken uit de oosterse orthodoxie en kerken uit de anglicaanse traditie sterk gegroeid. Daarmee heeft de Oud-Katholieke Kerk een brugfunctie in de oecumene, met aartsbisschop Vercammen in een voortrekkersrol. De internationale contacten van de Oud-Katholieke Kerk hebben het werk van de Raad van Kerken in Nederland verrijkt. Ook door zijn bestuurlijke functie bij de Wereldraad van Kerken belichaamde hij de inbedding van de Raad in de internationale oecumenische beweging. In zijn voorzitterschap van het Forum voor Katho-

Vergadering van de Raad van Kerken

liciteit is verbinden eveneens het centrale thema. Zelf zegt hij daarover: “(...) oecumene moet verder komen dan een spiritualiteit van vriendelijkheid, hoe wezenlijk die óók is. Wie werkelijk de eenheid onder christenen nastreeft zal bereid moeten zijn verschillen zo serieus te nemen dat men ook ontdekt waar ze overbrugd kunnen worden. (...) Cruciale thema’s die kerken verdelen, aanpakken. Op zoek naar verbindingen.” (Website Forum voor Katholiciteit).

Als voorzitter van het overleg episcopale kerken in Nederland (oosters-orthodoxen, oriëntaals-orthodoxen en anglicanen) is Vercammen ook binnen deze groep een verbinder. Al lange tijd is hij namens de kleine episcopale kerken lid van het moderamen van de Raad van Kerken. Met het werkmodel ‘Moral Discernment’ maakte hij in de vergaderingen van de Raad van Kerken moeilijk liggende onderwerpen zoals homoseksualiteit bespreekbaar. Ook daarin was sprake van een bruggenbouwende rol: “Je voert het onderlinge gesprek, niet met het idee dat de ander net

zo moet denken als jij, maar omdat je elkaar wilt respecteren en beter wilt begrijpen.” Het meest indruk maakt Joris Vercammen als hij verbinding maakt tussen spiritualiteit en theologie. Hij verstaat de kunst theologische thema’s zo onder woorden te brengen, dat de theologische taal tot geloofstaal wordt, die troost en inspireert. Hij spreekt dan recht uit zijn hart, volop katholiek en volop oecumenisch, maar vooral als menselijke medegelovige, op een manier waarin velen zich kunnen herkennen.

De titel pontifex wordt wel vertaald als ‘bruggenbouwer’. Volgens anderen is het een gelatiniseerd Etruskisch woord dat ‘wegbereider’ betekent. Deze etymologische discussie hoeft hier niet gevoerd te worden. In de mate waarin iemand in de oecumene bruggenbouwer is, is hij of zij ook wegbereider: bereider van de weg naar de eenheid. Moge bisschop Joris, ook nu hij ‘in Ruhestand’ gaat, die rol blijven vervullen. ■

Ds. Karin van den Broeke, predikant te Noord-Beveland, van 2013-2018 preses van de Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland.

Bewogenheid voor katholiciteit

Waar ontmoette ik Joris Vercammen voor het eerst? Bij het gebed voor de martelaren, georganiseerd door San'Egidio? Joris was daar jaarlijks aanwezig, herkenbaar gekleed als aartsbisschop. Voor mij als protestant altijd iets om even 'doorheen' te kijken. Joris was iedere seconde van de dag bereid om uit te leggen hoe wezenlijk de ambten zijn. Ambten zijn dienstbaar aan de kerk en de boodschap van Jezus Christus. Tegelijkertijd worden de ambten en daarmee de liturgische gewaden gedragen door gewone mensen, benaderbaar en kwetsbaar als ieder ander.

Was het misschien in het verband van de Raad van Kerken? Ook bij de vergaderingen van de plenaire raad was Joris Vercammen trouw aanwezig. Hij leverde er graag een inhoudelijke bijdrage. Joris zocht de oecumenische verbinding. Voor

Joris werd dat nooit een kwestie van 'snel even doen'. Met oog voor gegroeide tradities en met respect voor de theologische verschillen en overeenkomsten tussen kerkelijke families zocht Joris naar mogelijkheden om de kerkelijke eenheid te bevorderen. Scherp was hij wanneer het woord 'katholiek' gebruikt werd als synoniem voor rooms-katholiek. 'Katholiciteit', het universele karakter van een kerk, is immers een wezenskenmerk van kerken. Het misverstand zal waarschijnlijk een ergernispunt blijven in zijn leven.

In elk geval trof ik Joris Vercammen volop rond de voorbereidingen op de 9^e Assemblee van de Wereldraad van Kerken, die in Busan gehouden werd. Zelf was ik nog maar net preses van de Protestantse Kerk in Nederland. Joris bracht veel

Slot van de viering in de Nieuwe Kerk in Amsterdam: zeventig jaar Wereldraad van Kerken, 23 augustus 2018, gevierd op de dag exact 70 jaar na de oprichting in Amsterdam. Rechts ds. Karin van den Broeke. Foto: Albin Hillert/WCC

ervaring in. Beiden hadden we een inbreng in de Assemblee in Busan, beiden werden we verkozen tot leden van het Centraal Comité. Voor mij is de Wereldraad van Kerken een plaats waar ik de diepe betekenis van het kerkzijn telkens weer voluit ervaar. Bij Joris proefde ik diezelfde bewogenheid. Over de grenzen van kerkfamilies heen is er de geraaktheid door het evangelie, de gedeelde Bijbelse taal, de kracht van de Heilige Geest. In de Wereldraad van Kerken wordt het woord 'oecumene' op diverse wijzen uitgelegd. Kerkelijke eenheid hangt er direct samen met het beeld van de aarde als een bewoonbare aarde voor ieder, als heelheid van de schepping. De theoloog Joris Vercammen spande zich in om juist op grond van theologie, met daarbinnen een specifieke aandacht voor de ambtsleer, te zoeken naar het bevorderen van eenheid.

Dat oecumene voor Joris ook betekent: 'een bewoonbare aarde voor ieder', toonde hij door de wijze waarop hij de uitnodiging van de Wereldraad van Kerken om een 'pelgrimage van gerechtigheid en vrede' te gaan voluit omarmde. Een gesprek over diversiteit, bijvoorbeeld over seksuele diversiteit, had zijn hart en kon rekenen op zijn steun.

Joris Vercammen. Ik weet niet meer waar ik hem voor het eerst trof. Maar voor mij blijft hij: een aimabel mens, bewogen om en in de oecumene. Een denker, bereid om de vruchten van zijn denken in te brengen. Namens het Uitvoerend Comité van de Wereldraad van Kerken dank ik Joris voor zijn grote inzet voor de oecumene en spreek ik de hoop uit dat we hem tegen blijven komen in de oecumene! ■

Mgr. Matthias Ring, bisschop van de Oud-Katholieke Kerk van Duitsland

Das Ganze im Blick - Oog voor het geheel

Als kerkhistoricus weet ik dat het ook wel eens anders geweest is: het klimaat, de sfeer in de Internationale Oud-Katholieke Bisschoppenconferentie (IBC). De afgelopen jaren – feitelijk al bijna tien jaar – heb ik het geluk gehad een IBC mee te maken die een team is, die opbouwend te werk gaat, gekenmerkt wordt door wederzijds vertrouwen en daardoor ook controversiële problemen kan bespreken, zonder dat het tot blijvend onbehagen leidt. Dat die sfeer zo is, is zeker ook te danken aan aartsbisschop Joris Vercammen als voorzitter van de bisschoppenconferentie, die uit hoofde van zijn bisschopsambt de opdracht heeft het team bij elkaar te houden. Dat wil niet zeggen dat wij, bisschoppen, steeds dezelfde mening hebben. Daarvoor zijn we toch te verschillend. Ook aartsbisschop Joris moest zijn wensen, zijn projecten en aandachtspunten voorstellen en verdedigen, en succes was niet altijd verzekerd.

Wij, bisschoppen van de IBC, vormen een team van gelijken. Maar ik denk ervaren te hebben dat het de opdracht van de aartsbisschop van Utrecht in het bijzonder is het geheel van de Unie van Utrecht in het oog te houden, en bovendien het geheel van de oecumene. Aartsbisschop Joris kwam steeds op mij over als pleitbezorger van dat geheel (dat theologisch ook katholiciteit genoemd kan worden). Het

Bisschoppen IBC ter gelegenheid van 125 jaar Unie van Utrecht, in 2014, met Prinses Beatrix, links bisschop Matthias Ring.

oud-katholicisme als katholieke stem in het koor van de oecumene laten klinken, daarvoor heeft hij zich steeds ingezet. In een workshop over de speerpunten van de bisschoppenconferentie beschreef hij de taak van het oud-katholicisme met de woorden: het gaat erom de katholiciteit van de oecumene te versterken. Samen hebben we steeds weer geworsteld met de vraag hoe ons dat kan lukken, want onze middelen, zowel de personele als de financiële (hier schrijft de penningmeester van de IBC), zijn beperkt.

Met genoeg denk ik terug aan de keren dat aartsbisschop Joris bij feest- en gedenkdagen de gast was van de Duitse Oud-Katholieke Kerk. Zijn toespraken, lezingen en preken ontmoetten steeds aandachtige toehoorders. Door zijn ambt en door de manier waarop hij dit ambt vormgegeven en uitgeoefend heeft, werd duidelijk dat wij,

als bisdom, deel uitmaken van een grotere oud-katholieke gemeenschap.

Aartsbisschop Joris gaat met emeritaat na een jaar waarin wij, het bureau van de IBC, ons ernstig beraaden hebben over de zwaartepunten van ons voortgaande werk. Na een workshop met een externe adviseur kreeg de IBC in Lublin eerste suggesties, en in de laatste bijeenkomst van het bureau van de IBC hebben we de koers voor de toekomstige weg bepaald. Al die voorstellen en ideeën vertalen in beleid zal nu met zijn opvolger gebeuren.

Aartsbisschop Joris wil ik aan het einde van zijn ambtsperiode niet alleen bedanken voor de goede samenwerking, maar ook voor de vriendschap die ik met hem mocht ervaren. ■

Uit het Duits vertaald door Fiete Smit-Maan

Rowan Williams:

‘Als er een God is, is hij een betrouwbare God’

Tien jaar lang, tot 2012, was Rowan Williams aartsbisschop van Canterbury en dus hoofd van de wereldwijde Anglicaanse kerkfamilie. Na zijn terugtreden gaf hij tweemaal een lezing in de Ste. Gertrudiskathedraal op uitnodiging van zijn Utrechtse collega-aartsbisschop. Ook droeg de Oud-Katholieke Kerk van Nederland bij aan de publicatie van Nederlandse vertalingen van enkele van zijn boeken. Waarom leeft hij, ondanks alles wat in de wereld gebeurt, in vertrouwen op God?

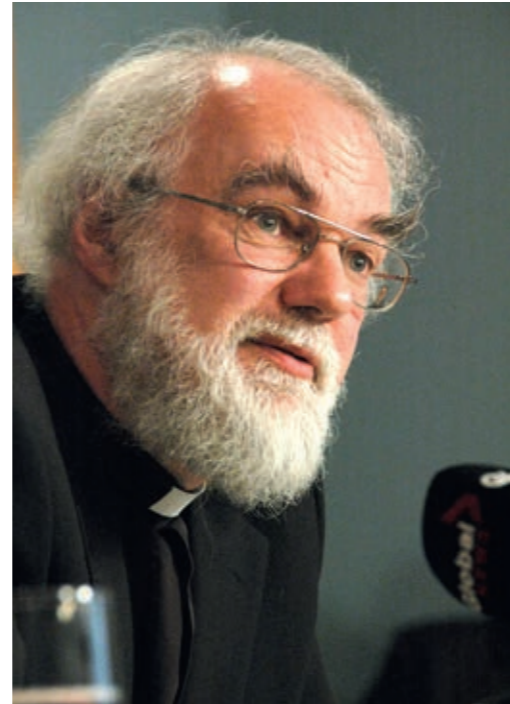
Peter Siebe

Drs. Peter Siebe is historicus en werkt bij het Nederlands Bijbelgenootschap als persvoorlichter en eindredacteur. Een andere en eveneens ingekorte versie van het volledige interview is eerder gepubliceerd in het oktobernummer van *Dichterbij*, het ledenmagazine van het NKG.

“Nee, ik ben allerm minst een heilige, dat weet ik maar al te goed”, lacht Williams als we hem ontmoeten tijdens de presentatie van zijn nieuwste boek, *Wat is heilig?* “Ik schreef dit boek niet alsof ik er verstand van heb en anderen niet. Ik probeer naast de lezer te staan en reik hulpmiddelen aan waarmee je open voor God kunt worden. Hulpmiddelen uit de Schrift maar ook uit de geschiedenis, bijvoorbeeld uit het leven van Benedictus (de stichter van de Benedictijnse orde, die leefde van 480 tot 547, red.) en van de zestiende-eeuwse Spaanse mystica Theresia van Ávila. Van haar geef ik praktische tips door over God ontmoeten tijdens je gewone werk. Zij zweefde echt niet altijd ergens in de lucht! En de *Regel van Benedictus* is niet alleen iets voor monniken: iedereen kan ervan leren hoe je geduldig, liefdevol en vreedzaam met anderen kunt samenleven. Het is allemaal heel *down to earth*.”

Bijbellescris

Uit onderzoek van het Nederlands Bijbelgenootschap bleek in 2017 dat ook christenen minder in de Bijbel lezen dan vroeger. “Daar ben ik bezorgd over”, zegt Williams. “Ik ontmoet regelmatig enthousiaste christenen bij wie geloven vooral om gevoel lijkt te draaien. Ze vertellen graag dat geloven hun een positief gevoel geeft. Bij hen mis ik een idee van *the big picture*, het grote verhaal. Wie alleen op z’n gevoel let, heeft geen compleet

godsbeeld en raakt het besef kwijt dat God ons *liet zien* wie Hij is. Dat deed God in de eeuwenlange wisselwerking met de mensen, waarover we in de Bijbel lezen en waarvan Jezus’ optreden het centrum is. Jezus is de grote wisselwerking tussen God en mensen, door wie alles verandert.”

Tussen fundamentalisme en vrijzinnigheid

Sommige theologen pleiten ervoor om de Bijbel niet meer te lezen als richtsnoer voor ons geloof maar alleen als inspiratiebron. Dan zijn we af van lastige Bijbelverhalen, waar we ‘niets mee kunnen’. En dan nemen we de Bijbel alleen ter harte in zoverre de verhalen ons inspireren.

Williams: “Mensen zien helaas vaak maar twee keuzes. De ene is een onversneden fundamentalistische kijk op de Bijbel. Dan is het een boek van regels en wetten, onfeilbaar, en mag je verder geen vragen meer stellen. De andere is een vrijzinnige visie. Dan is de Bijbel een inspirerend, interessant boek waar je wel eens wat aan hebt, net als aan de sprookjes van Grimm. Ik kies voor een weg ertussenin, een weg die de kerk altijd bewandeld heeft. De Bijbel is de wereld die we met elkaar delen en bevat de verhalen die ons gemaakt hebben tot wie we zijn. Wie de Bijbel alleen gebruikt als inspiratiebron of vindplaats van briljante ideeën of oude wijsheid, mist het punt dat dit boek de verhalen bevat van Gods verbondenheid met mensen als wij. En via die verhalen verbindt God zich ook met *ons*. Hij zegt als het ware tegen ons: ‘Dit is hoe ik ben, dit is wat jullie zouden kunnen zijn.’ Daarom moeten we altijd naar die verhalen teruggaan, zodat ze tot ons kunnen spreken en ons verrassen met nieuwe perspectieven.”

Achterhaald en vrouwonvriendelijk?

Wie het voor de Bijbel opneemt, krijgt te maken met stevige tegenwerpingen. Zoals: het is een vrouwonvriendelijk boek met een achterhaalde seksuele moraal en een volkomen verouderd wereldbeeld. De wereld is bijvoorbeeld geen vijftuizend jaar oud zoals de Bijbel suggereert, maar 3,8 miljard jaar. En de mens werd niet kant en klaar geschapen als Adam en Eva, maar ontwikkelde zich in een geleidelijk evolutieproces uit de dieren. “Dat wordt een lang verhaal”, lacht Williams als we hem vragen hoe hij omgaat met die tegenwerpingen. “De belangrijkste vraag is: wat wil God ons laten weten via de Bijbel? En het antwoord is: dat we weten wie Hij is en wie wij zijn. Daar gaat het om in alle Bijbelverhalen. Die verhalen zitten verpakt in een historische culturele context, die nu verouderd is en die we niet klakkeloos over hoeven te nemen. Het interessante is, dat het evangelie de cultuur van destijds niet overnam maar juist uitdaagde!”

Paulus worstelde bijvoorbeeld met wat in zijn tijd belangrijk werd gevonden over de rol van vrouwen. Al in de Hebreeuwse Bijbel, het Oude Testament, wordt aan vrouwen een hoge waardigheid toegeschreven en waren er vrouwelijke leiders en profetessen. Vrouwen zwegen allerm minst in het Oude Testament, haha! En als Paulus het dan over het huwelijk heeft, zegt hij eerst iets wat iedereen in zijn tijd onderschreef, namelijk dat in het huwelijk de vrouw geen zeggenschap heeft over haar eigen lichaam; dat behoort aan haar man (1 Korinthe 7:4). Maar – en nu komt het – hij zegt erbij dat ook het omgekeerde geldt: ook de man heeft niet de zeggenschap over zijn eigen lichaam, die komt toe aan zijn vrouw! Dáár protesteerde iedereen in die tijd tegen. Laten we de Bijbel lezen met dit soort voorbeelden in ons achterhoofd. Het is niet een boek dat compleet met een zwart kaft eromheen uit de hemel gevallen is. De Bijbel is een verslag van een ontdekkingsreis, vol worstelingen met allerlei kwesties.”

God als illusie

Een andere tegenwerping tegen de Bijbel is, dat het niet bewijsbaar en niet aannemelijk is dat God bestaat. Geloof in God wordt vaak gezien als wishful thinking voor bange mensen. Wat vindt Williams daarvan? “De God die we in de Bijbel ontmoeten is een God die ons verontrust, laat groeien en uitdaagt. Het was comfortabeler geweest voor Abraham om gewoon in Ur te blijven wonen. Je kon daar goed leven, carrière maken en je oude dag doorbrengen. Maar Abraham overkwam een mysterie. Een aanhoudende, mooie, angstaanjagende oproep bracht hem ertoe weg te trekken en iemand anders te worden. Hij hoorde Gods stem, zegt de Bijbel. Ik kan me daar nauwelijks wat bij voorstellen. Maar ik ken veel mensen – zowel christenen als niet-christenen – die op een punt kwamen waarop ze beseften: zo kan ik niet verder, ik ben de weg kwijt, ik moet ergens anders ruimte zoeken. Dat is hoe mensen in onze tijd Gods stem horen.

Sommigen noemen het ‘goddelijke onvrede’, een besef dat ze niet langer meester over hun eigen geloof zijn, dat zich iets groters aan hen opdringt. Precies dat is de reden waarom geloven geen eigen fantasie is. Geloof verandert mensen.”

Twijfel

Hoe moeten we ons het voorstellen, dat Jezus zal terugkeren “op de wolven” (Matteüs 24:30)? Kunnen we het koppelen aan het moment, over zo’n vijf miljard jaar, dat de zon opgebrand zal zijn en zal exploderen? Dat is slechts één van de vele voorstellingen uit de Bijbel waar de twijfel aan kan knagen. Williams kent dit soort twijfels, maar slaat meteen een piketpaal: “Het tegendeel van twijfel is niet zekerheid, maar vertrouwen! Dat is de reden waarom ik niet in mezelf zoek om absolute zekerheid te vinden – behalve op één punt: ik ben er zeker van dat de God van de Bijbel te vertrouwen is. Hoe ik daar zeker van ben geworden? Door verschillende ervaringen: Bijbelles, me verdiepen in het leven van christenen door de eeuwen heen, samen met mijn eigen ideeën over groei en ontwikkeling. De Bijbel beschrijft mensen die vooruitgaan, maar ook falen, om vervolgens vergeving te ontvangen en hersteld te worden. Ook lees ik er dat God zijn beloften nakomt, met als hoogtepunt de komst van Jezus. Schijnbaar liep zijn leven uit op mislukking en marteldood, maar God bleef hem trouw en hij kwam terug uit de dood. Daarnaast laat ik op me inwerken hoe mensen in alle tijden dit grote verhaal hebben ervaren. Bijvoorbeeld de heiligen die ik in het begin van dit gesprek noemde, maar ook mensen die ik zelf gekend heb. En tenslotte ga ik mijn eigen leven na: mijn inspanningen en mislukkingen, mijn vallen en opstaan. Ik merkte dat God ondanks alles niet bij me weggegaan is. Dat is het bevrijdende effect van de Schrift, want daarin draait het om vertrouwen. Als ik dit bij elkaar optel, ben ik er behoorlijk zeker van dat áls er een God is, hij een betrouwbare God is.” ■

Gedachten over het bisschopsambt

Een oud-katholieke visie

In deze maanden praten veel oud-katholieken over de verkiezing van een nieuwe aartsbisschop van Utrecht. Namen worden genoemd, over benodigde kwaliteiten wordt nagedacht.

Maar wat is en doet een bisschop?

In de vorm van stellingen met toelichting behandelt Mattijs Ploeger in dit artikel kenmerken van het bisschopsambt die in de oud-katholieke theologie een grote rol spelen.

Mattijs Ploeger

De bisschop is een lid van de kerk van Jezus Christus.

Deze stelling lijkt vanzelfsprekend en overbodig, maar is toch het enig juiste startpunt voor gedachten over het bisschopsambt. De bisschop bekleedt een van de vele ambten en functies binnen de kerk. En de kerk is de gemeenschap rond Jezus Christus. De leden van de kerk streven naar *navolging van* hun Heer, maar aan die pogingen tot navolging gaat hun *inlijving in* de Heer vooraf. De doop is de toegang tot de kerk, omdat de doop inlijving is in Christus en zijn lichaam. De eucharistie is het hart van de kerk, omdat de eucharistie die inlijving telkens opnieuw herhaalt en bevestigt. Jezus Christus is geen individu maar een corporatieve persoonlijkheid: hij is ons hoofd in de hemel, wij zijn zijn lichaam op aarde.

De intense band tussen Jezus en de Vader wordt voortgezet tussen Jezus en degenen die bij Jezus horen (Johannesevangelie). Tot geloof komen is onlosmakelijk verbonden met gedoopt worden, eucharistie vieren, lid van de kerk zijn en daardoor 'in Christus zijn' (Paulus). De heilige Geest maakt die band tussen God de Vader, Jezus Christus en ons als kerk tot een dynamisch en veelzijdig gebeuren, maar ook tot een betrouwbare en zekere werkelijkheid. Dat is de grond van het kerkzijn en daarbinnen vinden allerlei ambten en functies hun plaats.

De bisschop is een opvolger van de apostelen.

Het Nieuwe Testament laat zien dat Jezus mensen wil vergeven, genezen, kritiseren en inspireren. Maar het laat ook zien dat Jezus die daden niet

wil beperken tot zijn eigen, individuele activiteit tijdens zijn aardse leven. Te midden van zijn volgelingen stelt Jezus twaalf apostelen aan, waarmee hij duidelijk maakt dat hij een gemeenschap wil stichten, een volk. Naar analogie van de twaalf stammen van Israël is de gemeenschap van Jezus gebouwd op het fundament van de twaalf apostelen. De andere ambten en functies zijn als het ware gegroepeerd rond – en vaak ingesteld door – de apostelen. De opdrachten die de apostelen van Jezus meekrijgen, zijn samen te vatten in de opdracht 'doen wat Jezus deed'. Zo heeft Jezus ervoor gezorgd dat hij ons na zijn hemelvaart niet eenzaam heeft achtergelaten, maar zijn kerk heeft gegroundvest op de apostelen, om haar te stellen tot een blijvend teken van zijn aanwezigheid (aldus de prelatie van de apostelfeesten, zie bijvoorbeeld Kerkboek blz. 246).

Hoewel de apostelen als twaalf onvervangbaar zijn, wordt hun functie voortgezet door hun opvolgers, die deels vanaf de eerste en zeker vanaf de tweede eeuw, tot in onze dagen, 'bisschoppen' worden genoemd. De bisschop verbindt ons dus met de apostelen en daarmee met Jezus Christus zelf. De waarschijnlijk historische maar in elk geval theologische, sacramentele uitdrukking van deze 'opvolging vanaf de apostelen' (apostolische successie) wordt zichtbaar in de handoplegging bij de bisschopswijding en verspreidt zich via de sacramentsbediening in het bisdom over alle gelovigen.

De bisschop verkondigt de verrijzenis van Jezus Christus.

De belangrijkste criteria voor de keuze van een

apostel blijken bij de opvolging van Judas. Er moet een opvolger worden gekozen om het twaalfstal aan te vullen. De nieuwe apostel moet het openbare optreden van Jezus hebben meegemaakt van de doop in de Jordaan tot en met de hemelvaart en moet met de andere apostelen "getuige worden van zijn verrijzenis" (Handelingen 1,21-22). Tot op vandaag geldt dit als criterium voor het bisschopsambt: de bisschop heeft "de bijzondere taak de verrijzenis van de gekruisigde Heer te verkondigen, het woord van God te verklaren en te getuigen dat Jezus Christus de Heer is" (Kerkboek blz. 546). Deze bisschoppelijke taak valt samen met de kern van het kerkzijn: de christen leeft vanuit Pasen, de gemeente komt samen op de wekelijkse Paasdag (de zondag) en in zowel doop als eucharistie *verkondigt* de gemeente de dood en verrijzenis van Jezus Christus en wordt zij bovendien sacramenteel en existentieel in deze beweging van dood naar verrijzenis *opgenomen*. De bisschop gaat ons voor in deze verkondiging en viering.

De bisschop is een lokale voorganger, verkondiger, pastor en bestuurder.

Deze stelling lijkt haaks te staan op de realiteit, waarin de priester (de pastoor) eerder wordt gezien als een lokale pastor en de bisschop als een regionaal of landelijk bestuurder. Toch zijn alle kerken die het katholieke ambt van diaken, priester en bisschop kennen (dus de oosters- en oriëntaals-orthodoxe, rooms-katholieke, anglicaanse en oud-katholieke kerken) het met elkaar erover eens dat de diaken, de priester en de bisschop van

oudsher lokale ambtsdragers zijn en dat zij principieel ook zo begrepen moeten worden. In de vroege eeuwen van de kerk was de 'lokale kerk' de stadkerk (het stadsbisdom), met de ene bisschop als hoofdvoorganger, een college van presbyters (priesters) als adviseurs en plaatsvervangers van de bisschop, en een groep diakens als assistenten op liturgisch, diaconaal, administratief en bestuurlijk gebied. Bij de uitbreiding van het christendom werden de bisdommen steeds groter. Daardoor kwamen er gemeenschappen (parochies) om de bisschopskerk (kathedraal) heen. De bisschop delegeerde een deel van het voorgangerschap aan leden van het priestercollege, waardoor de functie van de pastoor ontstond. Toch blijft de priester allereerst een lid van het priestercollege (presbyterium) en pas secundair een relatief zelfstandige pastoor in een relatief zelfstandige parochie. En de bisschop blijft de hoofdvoorganger van de lokale kerk (bisdom), zowel in liturgie en verkondiging alsook in bestuur en toezicht. Zo is te verklaren waarom de bisschop het vormsel bedient (daarmee wordt de opname van een persoon in de lokale kerk voltooid), maar ook waarom de bisschop degene is die de priesters wijdt, kerken en altaren wijdt, de oliën wijdt, en waarom een priester de naam van de diocesane bisschop noemt in het eucharistisch gebed. Dat alles gebeurt vanwege de band tussen de bisschop en de sacramentsbediening in de lokale kerk (het bisdom).

De bisschop stimuleert en coördineert eenheid in verscheidenheid.

De bisschop is dus de hoofdvoorganger van het bisdom en er gebeurt in de kerk (naar goed vroegkerkelijk en katholiek besef) niets buiten hem of haar om. Maar dat wil niet zeggen dat de bisschop alles moet doen en zich met alles moet bemoeien. De bisschop is het symbool van de eenheid in het bisdom, maar niet op geïsoleerde wijze. De bisschop vormt een eenheid met het priestercollege, waarin hij of zij als het ware is 'ingebod' en van waaruit hij of zij advies en feedback krijgt. Bovendien staat de bisschop in contact met alle gelo-

vigen in het bisdom, deels via door hem of haar gewijde en/of aangestelde pastoors, lectoren en kerkmeesters, deels uit eigener beweging. Een goede voorzitter doet, zegt en beslist niet alles in een vergadering, maar heeft een stimulerende en coördinerende functie ten behoeve van de samspraak van alle aanwezigen. Ook een voorganger hoeft idealiter in een kerkdienst weinig anders te doen dan de eigen taken van diaken, lector, cantor, misdienaar – en de rol van de vierende gemeente – tot hun recht te laten komen. Zo kan ook een bisschop in het bisdom teken van eenheid zijn, zonder eenheid op te vatten als uniformiteit, zonder te denken dat de kerk alleen gered kan worden door de eigen visie van

de bisschop. Eenheid in verscheidenheid ontstaat wanneer de bisschop stimuleert en coördineert. Door te *stimuleren* helpt de bisschop eraan mee dat zoveel mogelijk leden van het lichaam van Christus, met al hun gaven van de Geest, tot hun recht komen. Door te *coördineren* zorgt de bisschop ervoor dat gaven van de Geest geen alle-rindividueelste expressie worden, maar worden uitgeoefend ten dienste van de opbouw van heel het lichaam van Christus.

De bisschop helpt bij het vinden van ruimte en grenzen.

Diversiteit hoeft geen bedreiging van de eenheid te zijn. De oud-katholieke identiteit is (zeker sinds

Natuurlijk speelt de diversiteit zich af binnen een bepaalde bandbreedte van wat nog als oud-katholiek kan gelden. Het is mede de taak van de bisschop om de grenzen van, maar ook de ruimte binnen, die bandbreedte aan te geven. Er is in de oud-katholieke identiteit, spiritualiteit en theologie een rode draad aan te wijzen. Alle accentverschillen binnen het oud-katholicisme laten zich verklaren als varianten op die rode draad. Het zou ideaal zijn als het eigen standpunt van de bisschop

Christus is ons hoofd in de hemel

zich bevindt in de buurt van die rode draad, dus in het midden van de bandbreedte. Dan kan de bisschop immers het beste meevoelen met hen die naar 'links' of naar 'rechts' van die rode draad afwijken. Een bisschop die zelf al aan een van de randen van de bandbreedte staat, is tot zo'n samenbindende functie minder in staat. Inhoudelijke input kan de bisschop geven in preken en artikelen, op parochieavonden, tijdens bijeenkomsten van de synode en van de priesters, in beleidsvergaderingen van de landelijke kerk, aan het seminarie en op internationaal niveau.

De bisschop verbindt de lokale kerk met de gemeenschap van kerken.

Als focus van eenheid in het bisdom is de bisschop tevens het scharnier naar de andere bisdommen. De collegialiteit van de bisschop betekent naar binnen toe inbedding in het bisschoppencollege. De voorgangers van de lokale kerken (bisdommen) hebben samen de verantwoordelijkheid voor de gemeenschap van de kerken. Die gemeenschap krijgt gestalte op verschillende niveaus. Traditioneel zijn dat de kerkprovincie (met een aartsbisschop als voorzitter), het patriarchaat (met een patriarch als voorzitter) en de wereldwijde kerk (met – ook naar oud-katholiek besef – de bisschop van Rome als

voorzitter). Binnen die structuren behoudt in onze kerkvisie enerzijds elk bisdom zijn zelfstandigheid als 'lokale kerk', anderzijds wordt elk bisdom behoeft voor eenzijdigheid door de gemeenschap met de andere bisdommen in het oog te houden. Het behoort tot de verantwoordelijkheid van elke bisschop om te werken aan de eenheid van de eigen lokale kerk (bisdom) én aan de eenheid van de gemeenschap van kerken. Voor oud-katholieke bisschoppen betekent dat medeverantwoordelijkheid voor de Unie van Utrecht en voor de oecumene.

Wat zoeken we dus in een bisschop?

Iemand die staat op het fundament van de apostelen: die de Schrift kent, die Jezus Christus kent en leeft vanuit zijn verrijzenis. Iemand die, staande in de apostolische successie, de traditie kent en deze doorgeeft en vertaalt naar het heden. Iemand die een lokale pastor voor het bisdom kan zijn, die de vele gaven van de Geest kan stimuleren en coördineren. Iemand die eenheid niet opvat als uniformiteit, maar zich verheugt over de Oud-Katholieke Kerk zoals zij is, met haar diversiteit aan achtergronden en accenten. Iemand die daarin – vanuit theologische en spirituele kennis en ervaring – een lijn kan aangeven, waarop al die achtergronden en accenten varianten kunnen zijn. Iemand die zich onderdeel weet en voelt van de gemeenschap van priesters en van de synodale gemeenschap van de kerk. Iemand die een inspirerende en solidaire collega kan zijn voor de medebisschoppen in de Unie van Utrecht. Iemand die de oecumene een warm hart toedraagt en vanuit een oud-katholieke visie een bescheiden maar gedegen bijdrage levert aan de oecumenische dialoog. Iemand die erop vertrouwt dat ook voor hem of haar geldt: "Ontsteek uw licht in onze nacht, wees Gij in onze zwakheid kracht en vuur ons aan, Geest, met uw gloed, geef onze bange harten moed" (Gezang 363). ■

Mattijs Ploeger is rector van het Oud-Katholiek Seminarie.

Kapittels

Nu monseigneur Joris Vercammen teruggetreden is als Aartsbisschop van Utrecht, is het Utrechtse kapittel verantwoordelijk voor het bestuur van het aartsbisdom Utrecht en voor de verkiezing van een nieuwe aartsbisschop. Maar wat is een kapittel eigenlijk en hoe belangrijk is dat orgaan? En waarom heeft het bisdom Haarlem geen kapittel? Een tweeluik met emeritus-pastoor en kanunnik Jan Kinneging en pastoor Erna Peijnenburg, die eerder onderzoek deed naar het Haarlemse kapittel.

Aartsbisdom Utrecht

Het Metropolitane Kapittel op de bok

Jan Kinneging

Het Kapittel bestaat uit de aartsbisschop en ten hoogste acht priesters die tot kanunnik – zo heet een lid van dit college – gekozen zijn. Momenteel zijn er, inclusief de aartsbisschop, zeven priesters daadwerkelijk lid. Dit college organiseert de verkiezing van de nieuwe aartsbisschop. Zij dirigeert het hele proces van de verkiezing zoals het is vastgelegd in het Statuut van de landelijke kerk en uitgewerkt in het Statuut van het Metropolitane Kapittel van Utrecht.

Wie is verkiesbaar als de nieuwe maestro?

Tot de bevoegdheid van het Kapittel behoort de verkiezing van de aartsbisschop van Utrecht. Verkiesbaar is iedere priester van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland die de leeftijd van dertig jaar heeft bereikt, nog niet met emeritaat is en tenminste vijf jaar als geestelijke in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland werkzaam is geweest. Dat betekent dat niet alleen geestelijken die tot het aartsbisdom Utrecht behoren, maar ook geestelijken van het bisdom Haarlem, inclusief de bisschop van Haarlem, verkiesbaar zijn.

Hoe gaat de verkiezing in haar werking?

Het kiescollege bestaat uit de leden van het Kapittel, alle diakenen en priesters van het aartsbisdom Utrecht (voor zover ze de leeftijd van zeventig jaar nog niet bereikt hebben), alsmede een aantal leken uit het aartsbisdom, daartoe

tevooren door het Kapittel aangewezen uit de leden van het Collegiaal Bestuur en de Synode. Op dit moment bestaat de lijst uit 22 geestelijken en, omdat het aantal kiesgerechtigde leken de helft bedraagt van het aantal geestelijken, elf leken met drie reserves. Dus gaat het om een totaal van 33 stemmen met als gevolg dat degene die verkozen wordt minimaal zeventien stemmen gekregen heeft.

Op zaterdag 15 februari 2020 om 11.00 uur, voorafgaande aan de verkiezing, wordt in de kathedrale kerk van Sinte Gertrudis te Utrecht de mis van de Heilige Geest gevierd om harten en hoofden bereid te maken voor deze verantwoordelijke opdracht.

Wat doet het Kapittel nog meer?

Het Metropolitane Kapittel bestuurt het bisdom als de zetel van de aartsbisschop vacant is. Voor nu betekent het dat het College het bisdom bestuurt vanaf 11 januari 2020, na het terugtreden van monseigneur Vercammen, tot aan het moment dat de nieuw verkozen aartsbisschop zijn/haar ambt aanvaardt en de zetel van Utrecht inneemt.

Wat de dagelijkse gang van zaken betreft is het zo dat het Kapittel de bisschop faciliteert zijn taken en plichten te vervullen door hem/haar financiële ondersteuning te geven en voor een passende woning te zorgen. Deze ambtswoning

staat in Amersfoort en zal te zijner tijd door de huidige bewoners worden verlaten om vervolgens ruimte te bieden aan de nieuwe aartsbisschop. Hierbij zal het Kapittel betrokkenen met raad en daad terzijde staan.

Het Kapittel heeft als belangrijke taak het vertrouwelijk overleg en beraad met de aartsbisschop. Het spreekt met elkaar over (on)mogelijke toekomstvisies, geeft raad bij pastorale aangelegenheden en in alle zaken waarover de aartsbisschop advies wil inwinnen.

Een bijzondere zorg heeft het Kapittel voor de instandhouding van het Seminarie van de Oud-Katholieke Kerk. Samen met de Bisschopskas van Haarlem neemt het Kapittel ontstane tekorten voor zijn rekening. Waar nodig en mogelijk ondersteunt het Kapittel initiatieven die door de Oud-Katholieke Kerk van Nederland worden ingebracht, zoals het luchthavenpastoraat op Schiphol en het schoolkoor in Utrecht. Het kapitaal is bijeengebracht door de stichters van het Vicariaat in 1633 en door het legaten van particulieren tot op de huidige dag.

Kortom, de kanunniken staan de aartsbisschop bij met raad en daad.

Welke rollen worden gespeeld in het septet?

Om een symfonisch geluid te laten horen zijn er te weinig spelers in het orkest. Maar een septet, een ensemble bestaande uit zeven spelers, het huidige Metropolitane Kapittel dus, is ook de moeite waard. Voorzitter is de aartsbisschop van

Utrecht. Hij leidt de vergaderingen, maar kan de leiding ook delegeren aan de deken. De deken vertegenwoordigt het Kapittel naar buiten en neemt ambtshalve deel aan het Utrechts Overleg (een ander adviesorgaan van de bisschop). Hij bestuurt het bisdom als de zetel vacant is, samen met een andere gekozen vicaris. De deken wordt verkozen door de leden van het Kapittel, evenals de secretaris en de penningmeester (arcarius). De overige leden spelen de verbindende noten om de uitvoering tot een geheel te maken. In principe spelen zij twee keer per jaar samen.

Waar komt de naam Kapittel vandaan?

Utrecht had in de middeleeuwen vijf kapittelkerken. Zij waren de belangrijkste spelers in het kerkelijke, financiële en politieke landschap van die tijd. Zij kwamen dagelijks bijeen. In de ordening van de dag, zoals dat nog steeds in kloosters gebeurt, werd er een hoofdstuk uit de heilige Schrift gelezen. Aan het Latijnse woord voor hoofdstuk

(*caput*) dankt het kapittel zijn naam.

De reformatie (zestiende/zeventiende eeuw) bracht een politieke en godsdienstige revolutie op gang in ons land: de oude kapittelrechten vielen, de katholieke eredienst werd verboden, de kerkelijke kapittels werden getransformeerd door de katholieke kanunniken te vervangen door protestantse geestelijken. De tegenzet kwam van aartsbisschop Rovenius, die in 1633 het Vicariaat oprichtte en daarin de overgebleven slagkracht samenbracht. Dat Vicariaat is wat we nu (weer) het Metropolitane Kapittel van Utrecht noemen. Het Kapittel is van doorslaggevende betekenis voor de geschiedenis en het huidige bestaan van onze kerkgemeenschap. Kerkrechtelijk gezien is het Kapittel het fundament waarop de Oud-Katholieke Kerk van Nederland is gevestigd.

Zo staan we op de schouders van onze voorlopers en zo gaan we op om de 84^e aartsbisschop in lijn te begroeten.

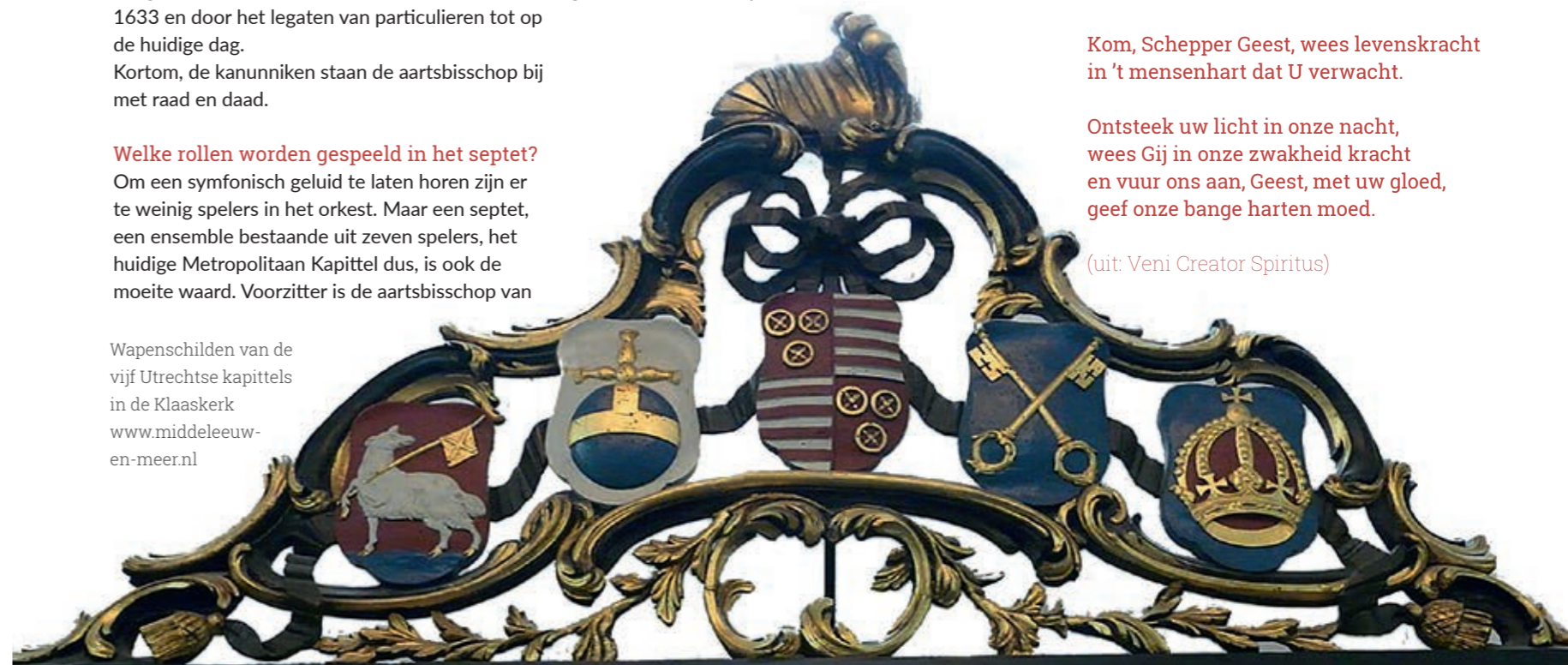
Op naar 15 februari! ■

Kom, Schepper Geest, wees levenskracht in 't mensenhart dat U verwacht.

Ontsteek uw licht in onze nacht, wees Gij in onze zwakheid kracht en vuur ons aan, Geest, met uw gloed, geef onze bange harten moed.

(uit: Veni Creator Spiritus)

Wapenschilden van de vijf Utrechtse kapittels in de Klaaskerk
www.middeleeuwen-meer.nl

Een Haarlems kapittel?

Niet enkel 'om de bisschop te verciëren' . . .

Heeft het bisdom Utrecht een kapittel, maar het bisdom Haarlem niet? Zo lijkt het, maar het ligt iets genuanceerder. Het Statuut zegt: 'Zolang in het bisdom Haarlem geen kapittel bestaat, berusten de rechten daarvan bij de bisschop en zijn geestelijkheid.' Geen kapittel maar wel de rechten... hoe zit dat? Pastoor Erna Peijnenburg deed er onderzoek naar.

Het bisdom Haarlem bestaat sinds 1559, toen in onze streken een nieuwe bisdomsindeling werd gemaakt. Paus Pius IV maakte in 1561 via de bul *Ex injuncto* bekend dat het nieuwe bisdom Haarlem ook een kapittel moest hebben. Dit kapittel was, volgens de bul, 'niet om de bisschop te verciëren' maar om de bisschop met raad en daad bij te staan. Ook konden de kanunniken de opdracht krijgen om parochies in het bisdom te bezoeken, al dan niet samen met de bisschop. Het duurde even voordat de door de paus aangewezen geestelijken, afkomstig uit kloosters in Heiloo en Geervliet (bij Rotterdam), genegen waren naar Haarlem te komen. Daarom kon pas de tweede bisschop van Haarlem, Godfried van Mierlo, in 1571 het Kapittel installeren in de grote Sint Bavo. De tijden waren echter onrustig. In

1566 was de beeldenstorm en in 1578 volgde de 'Haarlemse noon'. Op Sacramentsdag openden de soldaten van de Prins tijdens de processie de aanval, waarbij een priester werd gedood. Bisschop van Mierlo kon vluchten. Hij zou nooit meer in Haarlem terugkeren en in Deventer sterven. Op deze lastige situatie was het jonge Kapittel van Haarlem niet berekend. In de bul *Ex injuncto* was namelijk niets vastgelegd over de taken van het kapittel bij *sedisvacatio* – de situatie waarin er geen bisschop is. In het verleden was er over kaptittels van kathedrale kerken wel vastgelegd dat zij de taak hadden een bisschop te kiezen en dat ze het bestuur van een bisdom tijdelijk moesten behartigen, maar in de bul *Ex injuncto* ontbreken dergelijke taakomschrijvingen.

Katholiek leven voortzetten

Er ontstond na het vertrek en overlijden van bisschop van Mierlo dus een complexe situatie. Een nieuwe bisschop kon er niet komen, want de Republiek accepteerde geen enkele bisschoppelijke organisatie van de katholieken. Om diezelfde reden was in Utrecht de eerste aartsbisschop Frederik Schenk van Toutenburg niet opgevolgd en werd in 1602 Sasbout Vosmeer benoemd tot apostolisch vicaris, een term die liet zien dat Rome de Republiek als missiegebied beschouwde. In deze moeilijke tijd, waarin zijn formele opdracht ontbrak – want een bisschop adviseren en

bijstaan zat er niet meer in - droeg het Kapittel van Haarlem zo goed mogelijk zorg voor de voortgang van het kerkelijk leven in het bisdom. Jacobus Zaffius, proost van het Kapittel, zette zich samen met andere kanunniken in voor de zielzorg ter plaatse, ze bezochten parochies en stimuleerden het geestelijk leven. Ze gaven toestemming voor wijdingen en benoemden geestelijken. Ze verbeterden de liturgische kalender en maakten gebeden. Een grote verdienste van het Haarlems Kapittel was ook de zorg voor de priesteropleiding, die in het Leuvense college Pulcheria gerealiseerd werd. Al deze activiteiten maakten dat het katholiek leven in het bisdom Haarlem ondanks alle tegenstand zeer sterk aanwezig bleef. Het Kapittel kreeg niet alleen te maken met tegenwerking van de kant van de protestantse overheid, maar ook met die van katholieke geloofsgenoten. Toen apostolisch vicaris Petrus Codde zich in Rome moest verantwoorden over vermeende misstanden in de kerk in de Republiek en daar in 1702 geschorst werd, liet de kardinaal-staatssecretaris hem weten, dat Rome geen enkele rechtsmacht van de Kaptittels van Utrecht en Haarlem erkende. In latere documenten van Rome werden de Kaptittels dan ook aangeduid als 'pseudo-' of 'gewaande kaptittels'. Het Kapittel van Haarlem riep de hulp in van de Leuvense kerkrechtsgeleerde Zeger-Bernard van Espen, die in 1703 zijn *Motivum Juris* betoogde, dat het

Kapittel van Haarlem wettig was en dat het wel degelijk de taak had het bisdom te besturen bij *sedisvacatio*. Hij baseerde deze mening op het feit dat het Kapittel door de paus was ingesteld, dat het deze bestuursmacht steeds had uitgeoefend en door achtereenvolgende apostolische vicarissen daarin ook was erkend.

Roomsgezinde kanunniken

Van Espens degelijke onderbouwing van de rechten van het Kapittel kon echter niet verhinderen, dat de kanunniken twijfelden in hun verzet tegen Rome en zich uiteindelijk met één stem verschil aan Rome onderwierpen. Maar zich opheffen? Dat deed het Kapittel niet. De kanunniken bleven zorg dragen voor de Haarlemse kerk en ze

Katholiek leven bleef in Haarlem aanwezig

bleven de gelederen aanvullen. De merkwaardige situatie ontstond, dat de heren wel de kapittelraad aflegden, maar daarna beloofden uit trouw aan de paus geen gebruik te maken van hun bevoegdheden als kanunnik.

Haarlemse geestelijkheid

Het Haarlems Kapittel ging aldus een andere weg dan het Utrechtse. In Utrecht ging het Kapittel in 1723 tot de verkiezing van een bisschop over. Men spoorde het Haarlemse Kapittel aan om dit

Gevelsteen van het Frans Loenen Hofje te Haarlem met het wapen van Jacobus Zaffius dat ook als wapen van dit Kapittel heeft gediend.

ook te doen. Toen de Haarlemmers dit weigerden, voelde men zich in Utrecht genoodzaakt zelf een bisschop van Haarlem te kiezen, aangezien het Kapittel van Haarlem in gebreke bleef. Dit gebeurde meerdere keren tot 1853, het jaar waarin ook Rome bisschoppen benoemde op de zetels van Haarlem en Utrecht. Het Haarlems Kapittel droeg al zijn zaken aan de nieuw door Rome benoemde bisschop over en werd in feite opgeheven.

De pastoors in het bisdom van Haarlem die de Cleresie trouw gebleven waren, kozen er nu voor om geen nieuw kapittel in Haarlem meer te gaan inrichten. Men wilde in het relatief kleine bisdom geen groep geestelijken binnen de geestelijkheid creëren. Met de regeling in het Statuut dat in het begin van dit artikel werd geciteerd, hebben de geestelijken van Haarlem samen het voorrecht én de plicht om, als verre erfgenamen van mensen als Willem Coopal en Jacobus Zaffius, de bisschop met raad en daad bij te staan. Concreet gebeurt dat in de vier vergaderingen per jaar waarin men samenkomt. Daar worden actuele zaken betreffende de parochies, het bisdom, de landelijke kerk en de oecumene besproken. Er worden plannen gemaakt die het landelijke beleid helpen vormgeven en ook zaken besproken die het kerkelijk leven in parochies ten goede kunnen komen. Recente onderwerpen waren onder andere de kerkproeverij, Alpha cursus, de vastenactie en het mogelijk digitaal collecteren. Zo wordt de bisschop niet enkel 'verciert', maar kan hij of zij gedragen door de basis de taken uitvoeren waarmee het aloude katholieke geloof in heden en toekomst gestalte krijgt. ■

De Statie Zeeland weer op pad

Na het plotselinge overlijden van rector Remco Robinson in maart jl. probeert de statie Zeeland de draad weer op te pakken. Remco heeft de laatste jaren hard aan de weg getimmerd om inhoud en vorm te geven aan oud-katholiek Zeeland. Na zijn dood heeft men niet afgehaakt, in tegendeel. Men bleef trouw naar de tweewekelijkse eucharistievieringen komen en zorg dragen voor elkaar, verder bouwend aan en vertrouwend op wat Remco in al die jaren bereikt heeft. Meteen na zijn overlijden bood kanunnik Paul Brommet aan om het pastoraat waar te nemen totdat er een nieuwe rector aangesteld kon worden. Paul heeft dat met verve gedaan en de eerste rouw en het verdriet die er waren opgevangen.

Wim van den Berg, Pastoor van de parochie in Eindhoven, rector van de parochie in Zeeland.

Er groeit iets moois in Zeeland

Sinds 1 september ben ik als nieuwe rector benoemd. Ik ben tevens pastoor van de parochie Eindhoven. Vanwege de grote afstand tussen Middelburg en Eindhoven een niet voor de hand liggende combinatie. Toch durf ik het aan, omdat ik ervan overtuigd ben dat er iets moois groeit in Zeeland en dat dit niet verloren mag gaan. Zeeland mag wellicht uitgroeien tot een volwaardige parochie in plaats van een statie. Ik heb dit in de korte tijd dat ik er nu werk bevestigd gekregen. Men is enthousiast en gedreven om als Oud-Katholieke Kerk aanwezig te zijn in Zeeland, aan de rand van Nederland. Om de basis van het kerkzijn te verstevigen was er al eerder besloten dat de formatie van de rector fors omhoog moest. Daarom besloot het Collegiaal Bestuur

om, in plaats van één dag per week, twee dagen mogelijk te maken. Een verhoging van maar liefst honderd procent dus. Dit is zeker een bevestiging van wat er in Middelburg gebeurt aan gemeenschapsofbouw, maar het is ook een opdracht voor de statie en de rector om dit verder uit te bouwen. Helpend is zeker dat er een verblijfsplek gecreëerd wordt voor de rector om te kunnen overnachten en er zo steeds een paar dagen te zijn. Deze plek wordt de komende tijd verder ingericht in een van de kamers direct achter de kerk in het gebouw waar ook de vergaderruimtes en dergelijke zich bevinden. Door deze voorziening kan ik als nieuwe rector ook gemakkelijker deelnemen aan bijvoorbeeld oecumenische activiteiten in de stad, doordat ik niet alleen aanwezig ben in en rond de vierin-

gen, maar juist ook op andere momenten. Het kerkbestuur heeft zich hiervoor ingezet en in samenwerking met de Commissie Financiën en Materieel konden de juiste vergunningen verkregen worden. De CFM dacht ook mee over de financiering.

De doorstart

Mijn installatie vond plaats eind oktober tijdens een sfeervolle eucharistieviering, waarin aartsbisschop Joris voorging. Naast veel parochianen – we noemen de leden en gastleden van de statie toch maar even zo – waren er veel gasten uit de oecumene. Ook uit de parochie Eindhoven hadden velen de weg gevonden naar Zeeland. De aartsbisschop sprak in zijn preek over het pelgrim zijn: samen op weg met elkaar om je geloof te beleven. De statie Zeeland – toegewijd aan Sint-Augustinus – weet zich ook een pelgrim en zoekt naar mogelijkheden om op een eigentijdse wijze hier vorm aan te geven met respect voor de traditie. De vieringen in de Sint-Augustinuskerk (voormalige Lutherse Kerk) getuigen hiervan. Door de communio-opstelling van altaar, ambo en zitplaatsen ontstaat er een kring van verbondenheid, waarin de liturgie van eeuwen gevierd wordt. Ook de steeds weer terugkerende deurcollectes voor diaconale doelen, zowel landelijke als lokale, zijn een teken van openheid naar buiten toe.

Bezoek aan huis

Ik heb veel plannen die ik graag in Middelburg wil verwezenlijken, maar heb er eerst voor gekozen om alle mensen van de statie thuis te bezoeken. Daar is wel wat tijd voor nodig, want men woont niet alleen over heel Zeeland verspreid, maar ook in België en het westen van Brabant. De statie Zeeland lag rector Remco na aan het hart en hij heeft zich er steeds hard voor gemaakt dat de Oud-Katholieke Kerk ook hier aanwezig zou zijn. Met die inzet en gedrevenheid in gedachten bouwt oud-katholiek Zeeland verder en is men dus goed bezig! ■

De Oud-Katholiek is een periodieke uitgave van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, verschijnt zes keer per jaar en wordt verspreid op alle oud-katholieke adressen in Nederland.

Redactie

Marco Derks, Robert Frede, Marieke Ridder, Jan van der Steen.

Contact

Redactie De Oud-Katholiek
Koningin Wilhelminalaan 5
3818 HN Amersfoort
redactie@okkn.nl

Vormgeving

Oblong grafisch ontwerp, Jet Frenken
www.jetfrenken.nl

Productie

Nilsson Goes, ISSN 01673963

Volgende nummer

Het volgende nummer verschijnt eind maart

Abonnement

Voor €25 per jaar kunt u abonnee worden van De Oud-Katholiek. Mail uw adresgegevens naar info@okkn.nl of naar ons contactadres t.a.v. 'Abonnementenadministratie De Oud-Katholiek'. Blad niet ontvangen? Stuur dan ook een mailtje naar info@okkn.nl. Giften zijn welkom op NL06 ABNA 0214 1901 29 t.n.v. Oud-Katholieke Kerk van Nederland te Amersfoort.

Verantwoording foto's (voor zover bekend)

Omslag: Still uit de EO-documentaire De Pelgrim (afl. 6 december 2015: "De langste weg is de weg naar binnen"); pagina's 2, 8, 14, 16-17 en achterzijde: Peter Boer; pagina's 4, 6, 7, 9, 11, 22: Dio van Maaren; pagina 3: Shutterstock.com; pagina 5: ANP Foto - Raymond Rutting; pagina 10: Albin Hillert/WCC; pagina 12: Wikipedia.com, Brian; pagina 19: www.middeleeuwen-meer.nl; pagina 21: Erna Peijnenburg.

“Bisschop zal hij/zij zijn...”

